

K R I T I K A

Már nem sa jog

„József Attila legszebb öregkori verseinek” megírása igazi posztmodern ötlet. Még akkor is, ha az ilyen jellegű játékok nem az utóbbi évtizedek irodalmának a találmányai, s még úgy is érdekes poétikai (és befogadási) lehetőségeket rejt magában, hogy a szerzői nevekkel való retorikai játék a hazai irodalomban szinte az egyik legalapvetőbb „műfogássá” vált, Weörestől Kovács András Ferencig. A *Már nem sa jog* vállalkozása onnan nyeri el legfőbb sajátosságát, hogy a kötetben szereplő tizenhárom költő „beleír” egy „név” által meghatározott lírai kánonba. Ez az alapképlet egyszerre több olyan kérdést is felvet, amelyek tágabb értelmükben – az irodalmi kommunikáció alapvetően preformáló diskurzusokra reflektálva – igencsak túlmutatnak a kortárs magyar költészet és József Attila viszonyán: a kötet ezzel együtt a versolvasásról is „szól”. Olvasójának ugyanis szembesülnie kell egyrészt avval, hogy saját izlésbeli-líraértési kánonjára (hiszen az bizonyára nem véletlen, hogy „éppen” József Attila lehetséges verseit írják meg a mai költők) a közvetlen esztétikai kommunikációban kell rákérdeznie, másrészt avval is, hogy a szerzői név ugyanolyan retorikai alakzat csupán, mint a különböző trópusok vagy éppen a „lírai én” – s hogy ezeket mindig az olvasó tevékenysége hozza létre (jelen esetben ezt a versek olvasva-újraíró alaphelyzete allegorizálja). Ez a tapasztalat viszont máris egy újabb, még provokatívabb gyanakvást ébreszthet (ezt a kötet versei egyértelműen alátámasztják): a szerzői név trópusa alighanem még a diskurzuselméleti belátások felőli értelmezésén is túlmutatható problematikát hordoz magában. Nem véletlen, hogy a kötet eddigi fogadtatásában újra meg újra a „költői alak” és a „lírai én” közötti viszony került előtérbe. Margócsy István (2000, 1994/7) azt a kérdést boncolgatja, hogy vajon a „figurára” vagy a „versekre” (szövegekre) épül-e erőteljesebben József Attila recepciója, míg Beney Zsuzsa (Holmi, 1994/10) a személyiség „egységét” emeli értelmezése alappillérvé. E tekintetben a *Már nem sa jog* versei hűen „másolják” az eddigi recepció stratégiáit, újabb bizonyítékot nyújtva arra nézvést, hogy – a XX. századi irodalomelméletek egyik alapképletét destruálva – a „lírai én” és a „valós” költő különválasztása igencsak ideologikus álláspont, hiszen „külső” referenciát feltételez. József Attila recepciója lehet a legjobb példája annak, hogy az olvasatokban miként olvadnak szétválaszthatatlanul össze a „valós” én és a „versbeli” én körvonalai: csak evvel magyarázható például, hogy miért válik életrajzilag jelentős pillanattá (s így más József Attila-szövegek értelmezését is meghatározóvá) a költő és a dinnyehéj véletlen találkozása a Duna-parton, és miként lopakodott be a versértelmezésekbe a „neurotikus”, „szizofrén” stb. szubjektum alakja/alakzata. „Valós” és „versbeli” én e teljes mértékű interpenetrációja különösen reflektáltan kerül az olvasó elé ebben a kötetben, hiszen a szerző alakzatának nem referenciális, hanem figuratív voltát hangsúlyozza a versek – szerzői nevek, előszó és más jelzések útján közvetített – alaphelyzetének szerző-megkettőzése, ami szintén viszonylagos játék, hiszen grammatikailag nyelvi realizációjában ez a kettőződés nem igazolható vissza (legalábbis annyiban nem, hogy az „evokáló” én és a másik, „szórabírt” én nem mindig választhatók külön). Ez az érvelés nem azt jelenti, hogy a „valós” szerző kerülne vissza a „jogaiba”, hanem azt,

hogy ennek ugyanúgy az olvasás retorikája ad „arcot”, mint a vers énjének: ebben az – interpenetráció révén – önfelszámoló kettős szerkezetben rejlik annak az instanciának a létrejötte, amelyet a líraolvasás műfaji szokásai a középpontba állítanak. És innen magyarázható az is, hogy miért nem szabadul meg József Attiláról szólva szinte senki a különböző sínek, talpfák, vonatok motívumrendszerétől (ez a rendkívül irritáló „vasúti paradigma” sajnálatosan uralja ezt a kötetet is: a húsz vers közül szinte nincs olyan, amelyben ne fordulnának elő ezek a képek).

2000-beli, meglehetősen „politikus” kritikájában Margócsy amellett érvel, hogy a József Attila-recepció olyan kultusszá formálódott, amely valójában már a „figurára” és nem a szövegekre épül. Ez az érvelés részint még akkor is elfogadható, ha feltételezhetően a „figura” is a szöveg „figurája”, hiszen az utóbbi fél évszázadban Juhászról Petrin át Kovács András Ferencig nagyon sok költő számára volt József Attila éppúgy központi „referencia”, mint a versolvasást meghatározó irodalomtörténeti-esztétikai tapasztalatnak – egyre inkább csak a szerző alakzatára összpontosítva. Ezt az, akár akadályként is felfogható, recepció helyzetet Hans Robert Jauss kifejezésével „másodlagos ismerősséggént” lehetne leírni, s e tekintetben nem volt sok változás az idők „folyamán”: csak az ’50-es-’60-as évek szegény, „népfia”, mindenki „Attilájából” lett az utóbbi évekre a humanista, „egzisztencialista” oldalait előtérbe helyező mindenki „J. A.”-ja. Az viszont kétségteljes, hogy József Attila költészete már nem képezne a megszólítható poétikai tradíció részét (Petri nevezetes kijelentése szerint ez a költészet folytathatatlan). Érdemes volna egyszer megvizsgálni azt, hogy milyen mértékben „uralkodnak” a mai költészetre vonatkozó elvárási horizontokban a – főként persze kései – József Attila-versek interpretációs sémái, hiszen valószínűleg a mai versolvasás szerzői én-alakzatai is nagymértékben József Attila önmegszólító verstípusának esztétikai tapasztalatára vezethetők vissza, és azt is meg lehetne figyelni, hogy pl. a legkülönbözőbb kortárs szövegek olvasataiban az intertextuális kapcsolódások gyakoriságát is hatalmas fölénnyel József Attila „vezeti”, ami nem biztos, hogy csak a szövegalkotói szándékokon múlik, hanem (valószínűleg) az intertextuális olvasás preformált „figyelmén” is! Valószínűleg (és ezt mutatja a *Már nem sajnog* is) a mai magyar költők számára sem a József Attila-i „hang” (melynek jellemzése meghaladná e recenzió kereteit) elsajátítása jelenti a legidegenebb feladatot.

A kötetben persze több változata is felbukkan a szerzői én-kettőzéssel végrehajtott József Attila-evokációnak. Az egyik jellegzetes megoldásban a pretextusok olyasfajta (cento-szerű) „újrarendezése” figyelhető meg, amelynek során a „valódi” József Attila-szövegek és az új szövegek közötti viszony nemcsak az „életmű” folytonosságát jelzi, hanem – azáltal, hogy az új szöveg reflektál a pretextusok lehetséges értelmeire – elválasztottságát, törését is: így egyszerre lesz a versben beszélő hang József Attiláé, illetve egy József Attila-„szerepet” felöltő versalanyé. A kötet egyik legszebb darabja, Kántor Péter *Ki beszél?* c. verse illusztrálhatja ezt a reflexiósi eljárást: „Vasútnál lakom, mint mikor / fiatalon, és el-elnéztem, / az volt nekem a férfikor: / fényes ablakok a sötétben.”, majd „Akárki is, aki beszél, / megosztozik velem e jusson, / [...] / s összekeveri, ami volt, van, / s mindene fáj, amiye él, / s végre akármi végre jusson / akárki is, aki beszél.” Több vers viszont azt a megoldást választja, hogy „továbbélteti” (s így mintegy „továbbírhatja”) a költőt, különböző életrajzi fikciókat felállítva. Bodor Béla *Alkalmi vers a Világkiállítás elé* c. szövege pl. „balesetté” alakítja az öngyilkosságot, és „kosáremberként” inszenázza a költőt, amivel a szokatlan, új motívum-összefüggések lehetőségét használja ki kitűnően. Nádasy Ádám verse (*Ars analytica*) analitikussá

teszi a korábban a „páciens”-szerepe által a versértelmezésekbe irányított költőalakot. Ferencz Győző versei és Parti Nagy Lajos cím nélküli „notesz-töredékei” az életút továbbírása mellett az „eredeti” kései versek poétikáján-beszédmódján is változtatnak, az önreflexivitás más típusú változatainak, illetve a töredékes, formai kitöltetlenségre épülő technikák alkalmazásával. Rakovszky Zsuzsa három versében az én integritásának tipikusan későmodern (és József Attilánál is meghatározó) problematikája épül bele a megváltoztatott, megkettőzött szerzői szubjektumalakzatba, amivel helyenként olyan nem egyértelmű referencializálhatóságú szövegeket alakít ki, amelyekben kiválóan tettenérhető a korábban említett interpenetráció allegóriája (a „további” életrajz fiktív helyzeteire és az ismert lírai énre egyaránt – de eltérő értelemben – érthető a szöveg): „Mióta elhagytam magam, / se gond, se baj már nincs velem.” (*Éjszaka*), „Én elfogyok, s megint egy lesz a kettő” (*A Kettő és az Egy*). Olyan versek is találhatóak a kötetben, amelyek nem használják ki ilyen mértékben a szerző-megkettőzésből fakadó retorikai lehetőségeket (Takács Zsuzsa vagy Somlyó György versei) – ezek talán kevésbé képesek belépni a vállalkozás alapötlete által nyitott játéktérbe.

Meglepő, hogy az önmegegyező verstípus kínálta további lehetőségekkel nem nagyon élnek a szerzők, noha ez fontos eleme egyrészt az uralkodó József Attila-kánonnak, másrészt alkalmat adhat a beszédpozíciók további szét- vagy összejátszására (Orbán Ottó versében található erre példa). A jellegzetes József Attila-i poétikai eljárások közül kiemelhető a – sokszor a verszárlatot alkotó – paradox retorika iránti rokonszenv („azt nem temeti el, ki eltemet”, „és nem jön, aki jönne értem” stb.), de különösebben nem állapítható meg a mitizált József Attila-kép „felélesztése”, újraformálása, alakítása. A versek nagy többségében szintén a „vasúti paradigma” uralkodik, vagy a költőt a „halálba küldő” pszichológusokra vonatkozó burkolt ítéletek jelzései – tehát a már túlságosan is ismert sztereotípiák. (Zelki János bevezető szövege ezeket tömörítve közvetíti: „Itt van ez az ember, József Attila, élt harminckét évet, csavargatták arra, aztán meg erre, meg is bolondították csöppet, majd gyógyítani kezdték alaposan – mi fájt neki jobban? A felét élte le az életének, mondjuk, aztán összepakolt, fogta a bőröndjét és kiment a vonatjához.”) A kötet tehát, egy feltételezett „valódi” József Attilaként való olvasás lehetőségével, remek lehetőséget nyújt arra, hogy a József Attila-recepció mára már eléggé automatizálódott reflexeit megakasztva egy „polifonizált” József Attila elképzelésével új nézőpontot irányítson a XX. századi magyar költészet talán legjelentősebb hatású életművére, ám nem (vagy csak kevés esetben) tud megszabadulni ezektől az automatizmusoktól. Ez egyben a kanonizáció, a továbbhagyományozódó interpretációk erejét is bizonyíthatja, hiszen a kötet szerzői, Ferencz Győzötől Parti Nagyig korántsem sorolhatók be egyazon poétikai vagy izlésbeli kategóriák alá. A kísérlet így némileg önmagát felszámolóknak látszik, bár ez nem jelenti a kötetben szereplő költők teljesítményének a minősítését (ezzel együtt azért lehetne hiányolni egy-két nevet, pl. Kovács András Ferencét, akikkel talán változatosabb lenne az összkép – a „kívülálló” olvasó számára nem eldönthető, hogy nem volt-e több vállalkozó, vagy nem volt több felkérés, mindenesetre a terjedelemből még futotta volna!). Csak azt, hogy a József Attila-alakzatra összpontosító olvasási stratégia számára e gyűjtemény kicsit csalódást okozhat. Sokkal jobban működtethető viszont a „lehetséges irodalom” aspektusa az olvasásban (erre készíthetnek a *Lehetséges változatok* vagy az *Utólagos kiegészítések* címek), hiszen az „újraelrendezések”, a „cento”-jellegű, variációsszövegkezelés attitűdjei a legtöbb esetben igen változatos intertextuális technikával párosulnak (amelyekben nemcsak a József Attila-idézeteknek juthat funkció, hanem másoknak is, sőt egyes

József Attila-motívumok idézése olykor a „továbbító”, „közvetítő” szövegekre, metaforákra stb. is utalhat, például több helyütt Pilinszkyt is be lehetne vonni a szöveg-háttért kialakító esztétikai tapasztalat jellemzésébe).

Végül igencsak termékeny lehetőségeket implikálhat e kötetnek az önreflexiót középpontba állító, az „önmagáról” vagy „az” irodalomról szóló szövegeként való olvasata. A kötetben előhívott és reflektált diszkurzív praxisok alapján „kiolvasható” belőle bizonyos irodalmi folyamatok allegorikus értelmezése. Az írás „allegóriájaként” a „valós” és a „fiktív” én közötti feszültség (és a beszédhelyzet különböző értelmezési játéka) révén „elmondhatja” azt, hogy a lírai én megalkotása (azaz a szöveg „életre keltése”, a Paul de Man-féle „prozopopeia” értelmében maszkkészítésként felfogva) nem „fedi le” sem a „valós” ént, sem pedig a szövegek teljes felületét, illetve azt is, hogy ezek a képletek nem válnak külön, hanem egy komplex (?) interpenetrációs alakzattá szerveződnek. Az olvasás „allegóriájaként” arra vetíthet fényt, hogy az értelmezés, a szöveg konkretizációja során, úgy látszik, az „életrekeltés” igénye (amely az egész könyv – több értelemben is érvényes – fő intenciója) szintén csak a „maszkkészítés” útján gondolható el. Ha viszont ez így van (tehát hogy a szövegbe építeni kell egy „arcot” ahhoz, hogy „megéledjen”, s így: „megszólaljon”), akkor megerősödhet az a „gyanú” (amely – teljesen más kontextusban ugyan, de – Beney Zsuzsa értékelésében is jelen van), hogy nem csupán a modern kánon „posztmodernizálásáról” van szó, hanem legalább ugyanilyen mértékben a posztmodern ötlet modernné „szelídítéséről” is. (Szerkesztette: Zelki János. Balassi-Cserépfalvi. 1994.)

Kulcsár-Szabó Zoltán

Bolyongások az Átváltozások kertjében

SÁNDOR IVÁN ÚJ REGÉNYE

Regény.

Jó szó. Hallatán téli esték kandallómelege jut eszembe. Ígéret. A teljesség élménye. Hősök, kalandok; azok, akik én nem lehetek, amik az enyéim nem lehetnek. Merő nosztalgia és vágy. És ahogy praktikázik; vegyél meg, falj föl, tégy a magadévá. A regény mint nő. El lehet bújni vele egy sarokszobába, hónapokra is, csak az enyém, csak velem beszélget. És bele lehet bolondulni, szép szavakat suttogunk, és el lehet dobni, porig alázzuk. Lényege a megérintés; ha az érintés megtörtént, tőle többet szabadulni nincs már mód.

Vannak eszközei, hogyan hálózza be az olvasót. Először is van egy ilyen hagyományos nosztalgia ugye a regény iránt. Harsan a kiáltás, regény a láthatáron, mint égi mannára veti magát az olvasó. A szünetben hosszas sírás-rívás, hát hol az a nagy magyar regény? De azért mindenki a vackába visz az áldásból valamit. Az ítések, a széplelkűek (a konc feldarabolása után) kijelölik úgyis, és helyettünk is, melyik utca, melyik ház. Hogy szubjektív választásunk, szabad vásárlásunk (ez van, ebből vehetsz) eleve sikeres legyen, a könyvek fedőlapján-ott a piaci minta (jó névnek is kell a cégér):